नागरी समाज आणि लोकशाही

प्रा. डॉ. टिपुगडे अवधूत बाबासो

सहाय्यक प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग

विवेकानंद कॉलेज ,कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

घोषवारा

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकशाहीच्या संदर्भात नागरी समाजाची भमिका महत्वाची आहे. नेहमीच लोकशाहीला सर्वोत्तम आणि सार्वत्रिक शासन व्यवस्था म्हणून ओळखले जाते. नागरी समाज आणि लोकशाही यांचे सहसंबंध एकमेकास पूरक आहेत.

लोकशाही शासन पद्धती नागरी समाजाची सकारात्मक बाजू आहे.. नागरी समाज जनतेला शिक्षित करून लोकशाहीस चालना देते. लोकशाही निर्माण करण्यात आणि ती मजबूत करण्यात नागरी समाजाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

परिभाषिक शब्द : नागरी समाज, लोकशाही, शासन, राजकरण, समाजकारण, धोरण, शिक्षण, कायदा.

प्रस्तावना,

नागरी समाज आणि लोकशाही संदर्भात विचार करत असताना अलिकडच्या काळात जगभरातील चर्चा, वादविवाद आणि लेखनात 'नागरी समाज' आणि लोकशाहीची चिंता या संकल्पनेला वेगळे स्थान मिळाले आहे. परराष्ट्र किंवा देशांतर्गत धोरणा संदर्भात या संकल्पनेचा विचार केल्या शिवाय पुढे जाता येत नाही. 'नागरी समाज' आणि 'लोकशाही' ही एक महत्वाची संज्ञा संकल्पना आहे. या संकल्पनांच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनांवर एक नजर टाकणे गरजेचे ठरेल, जिथे वेगवेगळया विचारवंतांनी या दिशेने त्यांचे विचार मांडले आहेत.

उद्दिष्टे :

१) नागरी समाज संकल्पाना समजून घेणे.

२) लोकशाही संकल्पना समजून घेणे.

३) नागरी समाज आणि लोकशाही यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

४) नागरी समाजाची लोकशाही संदर्भातील भूमिका अभ्यासाने.

नागरी समाज:

'नागरी समाज' हा शब्द सिसेरो आणि इतर रोमन समाजामधून प्राचीन ग्रीक लोकांपर्यंत पोहचला आहे. नागरी समाजाची आधुनिक कल्पना १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्कॉटिश आणि कॉन्टिनेंटल मध्ये आढळून येते. एक पुनरावलोकन लॅटिन अमेरिका, आफ्रिका आणि माजी कम्युनिस्ट जगात प्रतिरोध गटांनी केलेल्या जुलूमशाहीविरुद्धच्या संघर्षांमुळे नागरी समाजाच्या लोकप्रियतेत वाढ झाली. १९८० आणि १९९० च्या काळात अभूतपूर्व प्रमाणात जागतिक लोकशाही क्रांती झाली, संघटना, महिला संघटना, विद्यार्थी गट आणि लोकप्रिय सक्रियतेच्या इतर माध्यमातून पुनरुज्जीवित आणि अनेकदा बंडखोर नागरी समाजांना अनेक प्रकारच्या हुकूमशाहीचा नाश करण्यास उपयुक्त ठेलेली आहे. या घडामोडींमुळे या जटिल कल्पनेचा उदय झाला की जर एक उत्साही नागरी समाज लोकशाही संक्रमणाला भाग पाडू शकतो, तर तो लोकशाहीला देखील मजबूत करू शकतो हे दिसून येते.

थॉमस पेन पासून जॉर्ज हेगेलपर्यंतच्या राजकीय तत्वज्ञानींनी नागरी समाजाची संकल्पना राज्याच्या समांतर पण त्यापासून वेगळी अशी विकसित केली जिथे नागरिक त्यांच्या स्वतःच्या आवडी आणि इच्छेनुसार एकत्र येतात. हेगेलच्या एकोणिसाव्या शतकातील नागरी समाजाच्या कल्पनेत बाजारपेठेचा समावेश होता, तर नागरी समाज हा एक ना-नफा क्षेत्र म्हणून आहे या समकालीन संकल्पनांपेक्षा वेगळा होता. या नवीन व्याख्येत बदलत्या आर्थिक वास्तवांचे प्रतिबिंब होते: खाजगी मालमत्तेचा उदय, बाजारातील स्पर्धा आणि बुर्जुआ वर्ग. यामुळे अमेरिकन इंग्रजी आणि फ्रेंच क्रांतींमध्ये प्रकट झालेल्या स्वातंत्र्याच्या वाढत्या लोकप्रिय मागणीवर हि परिणाम झालेला दिसतो.

तथापि, १९ व्या शतकाच्या मध्यात राजकीय तत्वज्ञानी आणि समाजशास्त्रज्ञांनी औद्योगिक क्रांतीच्या सामाजिक आणि राजकीय परिणामांकडे लक्ष वळवल्याने या शब्दाची सुसंगतता गमावली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मार्क्सवादी सिद्धांतकार अँटोनियो ग्राम्सी यांच्या लेखनातून ते पुन्हा फॅशनमध्ये आले, ज्यांनी नागरी समाजाला स्वतंत्र राजकीय क्रियाकलापाचे एक विशेष केंद्रक, जुलूमशाहीविरुद्ध संघर्षाचे एक महत्वाचे क्षेत्र म्हणून चित्रित करण्यासाठी या शब्दाचे पुनरुज्जीवन केले. जरी ग्राम्सी उजव्या विचारसरणीच्या हुकूमशाहीबद्दल चिंतेत होते, तरी त्याची पुस्तके १९७० आणि १९८० च्या दशकात पूर्व युरोप आणि लॅटिन अमेरिकेतील सर्व राजकीय क्षेत्रात हुकूमशाहीविरुद्ध लढणाऱ्या लोकांमध्ये प्रभावी होती. बर्लिनची भिंत पडली तेव्हा चेक, हंगेरियन आणि पोलिश कार्यकर्त्यांनीही स्वतःला नागरी समाजाच्या झेंड्यात गुंडाळले आणि त्यात एक वीरतापूर्ण गुण निर्माण केला.या संकल्पनेचे महत्व समजून घेत, अलीकडेच डेव्हिड हेल्ड यांनी समाजशास्त्रीय व्याख्येद्वारे 'नागरी समाज' या संकल्पनेला आकार देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या शब्दात, "नागरी समाज सामाजिक जीवनाच्या क्षेत्रांपासून बनलेला आहे - घरगुती जग, आर्थिक क्षेत्र, सांस्कृतिक क्रियाकलाप आणि राजकीय संवाद - जे राज्याच्या थेट नियंत्रणाबाहेरील व्यक्ती आणि गटांमधील खाजगी किंवा स्वयंसेवी व्यवस्थांद्वारे आयोजित केले जातात - इतकेच वेगळे स्वरूप राखते. लोकशाहीकडे जागतिक प्रवृत्तीने जगभरातील पूर्वीच्या हुकूमशाही देशांमध्ये नागरी समाजासाठी जागा मोकळी केली. युनायटेड स्टेट्स आणि पश्चिम युरोपमध्ये, थकलेल्या पक्षीय प्रणालींसह सार्वजनिक थकव्यामुळे सामाजिक नूतनीकरणाचे साधन म्हणून नागरी समाजात रस निर्माण झाला. विशेषतः विकसनशील जगात, खाजगीकरण आणि इतर बाजार सुधारणामुळे नागरी समाजाला सरकारांनी त्यांची मक्तेदारी मागे घेतल्याने हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळाली. आणि माहिती क्रांतीने संबंध निर्माण करण्यासाठी आणि नागरिकांना सक्षम करण्यासाठी नवीन साधने प्रदान केली. त्यामुळे नागरी समाज शीतयुद्धोत्तर युगाचा एक प्रमुख घटक बनलेला दिसून येतोय.

लोकशाही :

एक सार्वत्रिक आवाहन 'नागरी समाजा' प्रमाणेच, 'लोकशाही' ही देखील काळ आणि ठिकाणी एक प्रवाही संकल्पना राहिली आहे. प्राचीन अथेनियन लोकशाही आणि आधुनिक उदारमतवादी लोकशाही, प्रतिनिधी लोकशाही आणि विचारशील लोकशाही, राष्ट्रीय लोकशाही आणि वैश्विक लोकशाही यांच्यात तीव्र फरक दिसून येतो. तरीही लोकशाहीच्या या सर्व संकल्पनामध्ये एक समान विषय असा आहे की, जिथे लोकांचा समुदाय सामूहिक आत्मनिर्णयाचा वापर करतो. लोकशाहीद्वारे, दिलेल्या सार्वजनिक लोकशाहीचे सदस्य असे निर्णय घेतात जे त्यांचे भविष्य संयुक्तपणे घडवतात, समान अधिकार आणि सहभागाच्या संधींसह आणि वादविवादावर अनियंत्रितपणे लादलेल्या बंधनांशिवाय. काही मर्यादा लक्षात घेता लोकशाही मूलतः सहभागी, सल्लागार, पारदर्शक आणि सार्वजनिकरित्या जबाबदार असते असे म्हणणे पुरेसे आहे. एका अर्थाने यंत्रणा असो किंवा दुसरी लोकशाही शासन व्यवस्था शासिताच्या संमतीवर अवलंबून असते. लोकशाहीची बांधणी संदर्भांच्या संदर्भात केली जाते आणि जेव्हा ती संदर्भ बदलते तेव्हा त्याची पुनर्बांधणी केली पाहिजे यावर भर दिला जातो. समकालीन जागतिकीकरण म्हणजे परिस्थितीतील बदल ज्यासाठी लोकशाहीकडे नवीन दृष्टिकोन आवश्यक असतात. श्मिटर आणि कार्ल यांच्या मते, स्पष्टता आणि सुसंगततेच्या उद्देशाने, आधुनिक राजकीय लोकशाहीची व्याख्या "शासनाची एक प्रणाली ज्यामध्ये राज्यकर्त्यांना सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांच्या कृतींसाठी नागरिक जबाबदार धरतात, त्यांच्या निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या सहकार्याद्वारे अप्रत्यक्षपणे कार्य करतात" अशी केली आहे. त्यापूर्वी, आपण नागरी समाज आणि लोकशाही यांच्यातील संबंधाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो, ते एकमेकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी किती पूरक असू शकतात, नागरी समाजाच्या व्यापक संकल्पनेचा दृष्टिकोन असणे अत्यावश्यक ठरेल.

नागरी समाज आणि लोकशाही यांच्यातील सहसंबंध :

विशिष्ट परिस्थितीत नागरी समाज हुकूमशाही राजवटींचे लोकशाहीकरण करण्यास हातभार लावू शकतो आणि एकदा ती स्थापन झाली की लोकशाही शासन व्यवस्था टिकवून ठेवण्यास मदत करू शकतो. उदाहरणार्थ, पूर्व युरोपीय देशांमध्ये, दक्षिण आफ्रिका, सर्बिया, फिलीपिन्स आणि अलिकडे जॉर्जियामध्ये, नागरिकांनी लोकशाहीबद्दल जागृत करून आणि त्यांच्या लाखो सहकारी नागरिकांना दडपशाही राजवटींविरुद्ध एकत्रित करून राजकीय स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष करण्यासाठी नागरी समाज संघटनांचा वापर केला गेला. लोकशाही व्यवस्थेत, नागरी समाज संघटना नागरिकांना राजकीय, सामाजिक किंवा आध्यात्मिक क्षेत्रात समान हितसंबंध जोपासण्यासाठी आधार प्रदान करतात. ते मुक्तपणे, सामूहिक आणि शांततेने सहभागी होतात. नागरी समाजात त्यांच्या सहभागाद्वारे, नागरिक सहभाग आणि सामूहिक कृतीच्या मूलभूत लोकशाही मूल्यांबद्दल शिकतात आणि ते त्यांच्या समुदायांमध्ये या मूल्यांचा प्रसार करतात. नागरिकांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या नागरी समाज चळवळी सरकारी धोरण आणि सामाजिक दृष्टिकोन दोन्हींवर लक्षणीय प्रभाव टाकू शकतात. नागरी समाजाच्या स्वतंत्र क्रियाकलापांमुळे राज्य सत्तेला विरोध होऊ शकतो.पद्धतशीर पद्धतीने त्यांचे मत सिद्ध

करण्यासाठी, ते लोकशाही मदतीच्या तीन केंद्रीय पैलूंवर चर्चा करतात.उदा. निवडणूक, संस्थात्मक सुधारणा आणि नागरी समाज.तसेच इतर कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत बाबींमध्ये अमेरिकेचा हस्तक्षेप मान्य करता येत नाही, तरीही लोकशाहीच्या अवतारापेक्षा नागरी समाज हा सर्वोच्च आहे यावर विद्वानांमध्ये एकमत आहे. जॉन कीन हे मत व्यक्त करतात जेव्हा ते म्हणतात की "जिथे नागरी समाज नाही तिथे राजकीय-कायदेशीर चौकटीत त्यांची ओळख, हक्क आणि कर्तव्ये निवडण्याची क्षमता असलेले नागरिक असू शकत नाहीत."

लोकशाही व्यवस्थेत नागरी समाजाची कार्ये लोकशाही राजकारणाला चालना देण्यासाठी नागरी समाजाच्या कार्यावर प्रकाश टाकताना, लॅरी डायमंड त्यांच्या 'रिथिंकिंग सिव्हिल सोसायटी' या लेखात म्हणतात, "लोकशाही निर्माण करण्यात आणि ती मजबूत करण्यात नागरी समाजाची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते." ते म्हणतात: "लोकशाही नागरी समाज... लोकशाही उदयास येईल आणि टिकेल अशी शक्यता जास्त असते". डायमंडच्या मते, नागरी समाज खालील महत्त्वाची कार्ये करतो:

१) राज्य शक्ती मर्यादित करणे तिचे राजकीय गैरवापर आणि कायद्याचे उल्लंघन तपासून आणि त्यांना सार्वजनिक तपासणीच्या अधीन करून. डायमंड म्हणतात, "लोकशाही सुरू करण्यापेक्षा ती मजबूत करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी एक सशक्त नागरी समाज कदाचित अधिक आवश्यक आहे."

२) "लोकशाहीची राजकीय कार्यक्षमता आणि कौशल्य वाढवून आणि लोकशाही नागरिकत्वाच्या जबाबदाऱ्या तसेच अधिकारांची प्रशंसा करून" नागरिकांना सक्षम बनवणे.

३) नागरिकांमध्ये लोकशाही गुणधर्मांच्या विकासासाठी एक क्षेत्र निर्माण करणे आणि प्रोत्साहन देणे जसे की सहिष्णुता, संयम, तडजोड करण्याची तयारी आणि विरोधी दृष्टिकोनांचा आदर." डायमंडच्या मते, हे एक महत्त्वाचे कार्य आहे कारण ते "परंपरेने वगळलेल्या गटांना - जसे की महिला आणि वांशिक किंवा वांशिक अल्पसंख्याकांना - औपचारिक राजकारणाच्या 'वरच्या स्तरावर' नाकारलेल्या सत्तेत प्रवेश देते."

४) राजकीय पक्ष आणि इतर संघटनांना त्यांचे हितसंबंध व्यक्त करण्यास, एकत्रित करण्यास आणि प्रतिनिधित्व करण्यास अनुमती देण्यासाठी मार्ग प्रदान करणे. यामुळे लोकशाहीची गुणवत्ता वाढते कारण "ते प्रशासनाच्या सर्व स्तरांवर सहभाग आणि प्रभाव निर्माण करते, स्थानिक सरकारला नाही.

५) आर्थिकदृष्ट्या विकसित समाजांमध्ये भरती, माहिती आणि नेतृत्व निर्माण करणारी संस्था म्हणून काम करणे. जिथे, आर्थिक सुधारणा कधीकधी आवश्यक असतात, परंतु जर निहित आर्थिक हितसंबंधांना धोका निर्माण झाला तर ते आणणे कठीण असते. इंडोनेशियातील मोठ्या प्रमाणात आर्थिक पतन मोठ्या प्रमाणात असंतोष निर्माण झाला आणि राष्ट्रपती सुहार्तो अचानक असुरक्षित झाले. यामुळे वातावरणात असे बदल झाले की नागरी समाज गट आणि विरोधी पक्षांना अभूतपूर्व पद्धतीने नागरिकांना एकत्रित करण्याची परवानगी मिळाली.

५) एक सुस्थापित नागरी समाज एक धक्कादायक निरीक्षण संस्था म्हणून काम करू शकतो, जिथे राजकीय संघर्षाच्या प्रमुख ध्रुवीयतेला छेद देऊ शकणारे आणि कमी करू शकणारे विस्तृत हितसंबंध निर्माण होतात.

६) यशस्वी आर्थिक आणि राजकीय सुधारणांसाठी सार्वजनिक आणि राजकीय पाठिंबा निर्माण करणे . ज्यांना समाज आणि कायदेमंडळातील युतींचा पाठिंबा आवश्यक आहे.

७) एक सुदृढ नागरी समाज नवीन राजकीय नेत्यांना ओळखण्यास आणि प्रशिक्षित करण्यास देखील मदत करतो.म्हणून, ते "संकुचित आणि स्थिर" पक्षाचे वर्चस्व असलेल्या नेतृत्व भरती पद्धतींना पुनरुज्जीवित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

८) निवडणूक देखरेख अनेक पक्षविरहित संघटना देशांतर्गत आणि परदेशात निवडणूक देखरेखीमध्ये गुंततात. डायमंड म्हणतात की, "फसवणूक शोधण्यात, मतदारांचा आत्मविश्वास वाढवण्यात, निकालाची वैधता पुष्टी करण्यात किंवा सरकारी फसवणूक असूनही विरोधी विजय प्रदर्शित करण्यात असे प्रयत्न महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत.

लोकशाहीचा प्रवर्तक नागरी समाज :

'जागतिक प्रशासनात नागरी समाज आणि लोकशाही' या लेखात, डॉ. जान आर्ट शोल्टे संकल्पनांचे व्यापक विश्लेषण करतात. त्या केवळ नागरी समाज आणि लोकशाहीमधील संबंधांच्या सकारात्मक पैलूंची कल्पना करत नाहीत तर त्यातील सकारात्मक बाजूचे मूल्यांकन देखील करतात. लोकशाही शासन पद्धतीचा प्रवर्तक म्हणून

नागरी समाजाची सकारात्मक दखल घेत, शोल्टे क्षेत्रांची ओळख पटवतात जिथे नागरी समाज लोकशाहीला पुढे नेऊ शकतो.

१) सार्वजनिक शिक्षण - जागरूकता ही कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेची गुरुकिल्ली आहे. नागरी समाज जनतेला शिक्षित करून लोकशाही वाढवू शकतो. एक जागरूक नागरिक प्रभावी लोकशाही टिकवू शकतो, नागरी संघटना सार्वजनिक जागरूकता वाढवून आणि जगभरातील विद्यमान कायदे आणि नियामक संस्थांची समज वाढवून खूप योगदान देऊ शकतात. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी नागरी, समाज गट हँडबुक आणि माहिती संच तयार करू शकतात, ऑडिओ-व्हिज्युअल सादरीकरणे तयार करू शकतात, कार्यशाळा आयोजित करू शकतात, वृत्तपत्रे प्रसारित करू शकतात, माहिती पुरवू शकतात आणि मास मीडियाचे लक्ष वेधू शकतात, इंटरनेटवर वेबसाइट राखू शकतात आणि शाळा आणि उच्च शिक्षण संस्थांसाठी अभ्यासक्रम साहित्य विकसित करू शकतात.

२) भागधारकांना आवाज उठवणे—नागरी समाज भागधारकांना आवाज उठवून लोकशाही शासनाला चालना देऊ शकतो. नागरी संघटना संबंधित पक्षांना त्यांच्या गरजा आणि मागण्यांबद्दल प्रशासन संस्थांना माहिती, प्रशस्तिपत्रे आणि विश्लेषण प्रसारित करण्याची संधी देऊ शकतात. नागरी समाज संघटना गरीब, महिला आणि अपंग व्यक्तींसारख्या दुर्लक्षित सामाजिक वर्तुळांना आवाज उठवू शकतात ज्यांना कार्यकारी आणि कायदेमंडळातील त्यांच्या निवडून आलेल्या प्रतिनिधींसह इतर माध्यमांद्वारे मर्यादित सुनावणी मिळते. अशा प्रकारे नागरी सक्रियता भागधारकांना सक्षम बनवू शकते आणि राजकारणाला अधिक सहभागी लोकशाहीकडे वळवू शकते.

३) धोरणात्मक माहिती—सरकारी धोरण निर्मिती केवळ घरीच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातही नागरी समाजाने दिलेल्या माहितीवरून मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होते. उदाहरणार्थ, तथाकथित 'वॉशिंग्टन सहमती' बद्दल वादविवाद सुरू करण्यात नागरी गट अग्रणी राहिले आहेत. त्यांनी पर्यावरणीय असंतुलनाशी संबंधित मुद्दे देखील सतत उपस्थित केले आहेत, गरिबीचे गुणात्मक मूल्यांकन केले आहे आणि दक्षिणेकडील कर्ज कमी करण्याच्या योजनांसाठी दबाव आणला आहे. प्रशासनाची पारदर्शकता—सतर्क नागरी एकत्रीकरण प्रशासनात सार्वजनिक पारदर्शकता आणू शकते. नागरी समाजाकडून सतत येणाऱ्या दबावामुळे नियामक चौकटी आणि कामकाज उघड्यावर आणण्यास मदत होऊ शकते, जिथे ते सार्वजनिक तपासणीसाठी उपलब्ध होऊ शकतात. सामान्यतः नागरिकांना सरकार कोणते निर्णय घेते, कोणाकडून, कोणत्या पर्यायांवरून, कोणत्या आधारावर, कोणते अपेक्षित परिणाम मिळवतात आणि अंमलबजावणीला पाठिंबा देण्यासाठी कोणत्या संसाधनांचा वापर करतात याची जाणीव नसते. नागरी गट त्यांच्या चांगल्या प्रकारे प्रकाशित नेटवर्कद्वारे 'पारदर्शकते'च्या सध्याच्या लोकप्रिय अधिकृत वक्तृत्वावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करू शकतात, काय पारदर्शक केले जाते, कोणत्या वेळी, कोणत्या स्वरूपात, कोणत्या माध्यमांद्वारे, कोणाच्या निर्णयावर, कोणत्या उद्देशाने आणि कोणाच्या हितासाठी केले जाते याबद्दल गंभीर प्रश्न विचारू शकतात.

४) कायदेशीरपणा - नागरी समाजाने केलेल्या मागील कृतींचा बेरीज कायदेशीर लोकशाही शासनाकडे नेऊ शकतो. जेव्हा लोक हे मान्य करतात की एखाद्या प्राधिकरणाला

राज्य करण्याचा अधिकार आहे आणि त्यांच्या निर्देशांचे पालन करणे त्यांचे कर्तव्य आहे तेव्हा कायदेशीर शासन प्रचलित होते. अशा संमतीमुळे, कायदेशीर शासन बेकायदेशीर आणि हुकूमशाही अधिकारापेक्षा अधिक सहजपणे, उत्पादक आणि अहिंसकपणे अंमलात आणले जाते. येथे, हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे की लोकशाही केवळ राष्ट्रीय शासनाच्या संदर्भात समजली जाऊ नये. जागतिक शासनाचे धोरण म्हणून नागरी समाजाकडे लोकशाहीचा मोठा अजेंडा असावा. नागरी समाज केवळ घरी लोकशाहीला चालना देऊ शकत नाही, तर त्यांचा परिणाम जागतिक व्यवस्थेच्या लोकशाहीकरणात स्पष्टपणे दिसून येतो. नागरी समाज नागरिकांना जागतिक शासन व्यवस्था मार्गदर्शन करेल आणि आवश्यक असल्यास, त्यांच्या वर्तनावर बंधने आणेल याची पुष्टी करण्यासाठी एक साधन देऊ शकतो. याशिवाय, मानवी हक्क, महिला हक्क, अपंगांचे हक्क आणि पर्यावरणासाठीच्या आंतरराष्ट्रीय चिंतांचा देशांतर्गत धोरण तयार करणे आणि त्याच्या अंमलबजावणीवरही मोठा प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ, जागतिक कर्जमुक्ती आणि सामाजिकदृष्ट्या शाश्वत संरचनात्मक समायोजनासाठी लॉबिंग करणाऱ्या विविध विकासाशी संबंधित स्वयंसेवी संस्था आणि थिंक-टँकने राष्ट्रीय आणि स्थानिक सरकारांमध्ये सार्वजनिक वित्तपुरवठा तपासला आहे. या व्यतिरिक्त, महिला

चळवळींनी अनेकदा आंतरराष्ट्रीय कायदे आणि संस्थांचा वापर करून लिंग आधारावर राज्याचे लोकशाहीकरण केले आहे. मानवी हक्कांसाठीच्या आंतरराष्ट्रीय चिंतांमधून अपंग व्यक्तींच्या हक्कांना देखील चालना मिळते.

निष्कर्ष :

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकशाहीच्या कार्यात्मक आणि प्रोत्साहनात्मक पैलूंच्या संदर्भात नागरी समाजाचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर, आपल्याला एक गोंधळलेली परिस्थिती आढळते की जे नेहमीच लोकशाहीला सर्वोत्तम आणि सार्वत्रिक शासन व्यवस्था म्हणून प्रचार करतात ते स्वतःच्या हितसंबंधांकडे वळतात आणि कधीकधी क्षुल्लक हितसंबंधांकडेही जातात. १९८९ पासून कमी विकसित देशांमधील नागरी समाज संघटनांना लाखो डॉलर्सच्या आंतरराष्ट्रीय अनुदानांना प्रेरित करण्यास मदत करत आहे आणी जे नागरी समाजाला आदर्श मानतात ते बहुतेकदा नागरिक संघर्षाचा उल्लेख न करता नागरिक सहभागाबद्दल बोलतात. तरीही संसाधने, कायदे, धोरणे, प्रभाव यांच्यावरील संघर्ष हा केंद्रबिंदू असतो आणि बहुल हितसंबंधांमध्ये अंतर्निहित असतो तो नागरी समाजाच्या केंद्रस्थानी असतो. या कारणामुळे सत्याच्या एकाच स्रोतावर विश्वास ठेवणारे मूलतत्त्ववादी समाज होय. टोकव्हिलपासून पुढे, पाश्चात्य लोकांनी सामान्यतः व्यक्तीवादाला नागरी समाजाच्या केंद्रस्थानी ठेवले आहे. उदाहरणार्थ, अर्नेस्ट गेलनर नागरी समाजाच्या बांधकाम घटकाचे वर्णन 'मॉड्युलर मॅन' म्हणून करतात, एक अशी व्यक्ती जी स्वायत्त आहे तरीही सहवास करण्यास इच्छुक आणि सक्षम आहे. तथापि, जगाच्या बहुतेक भागात, व्यक्ती स्वतःला आधुनिक मानत नाहीत. ते त्यांच्या ओळखींना सदस्य म्हणून मानतात.विशिष्ट समुदाय (कुटुंब, धर्म, वांशिकता, जात, वंश) मूलभूत असतात, नागरी समाजाचा मूलभूत प्रबंध या गृहीतावर आधारित आहे की माणूस सामाजिक असण्याला आव्हान दिले जाते. नागरी समाजाची संकल्पना खूप व्यापक परिमापनासारखी आहे. नागरी समाजात कुटुंबाव्यतिरिक्त सर्व प्रकारच्या गैर-राज्य संघटनांचा समावेश आहे जो अस्वीकार्य प्रस्ताव आहे कारण त्यात नागरी समाजात अनेक सामाजिक स्वरूपे समाविष्ट आहेत जी मूलतः खाजगी आहेत आणि त्यामुळे नागरी समाजाला मोठ्या प्रमाणात समाजापासून वेगळे करण्यात अपयशी ठरते. या उद्देशासाठी ही संकल्पना अधिक उपयुक्त बनवण्यासाठी, नागरी समाजाच्या 'नागरी' पैलूला सार्वजनिक आयाम असलेल्या नेटवर्क्स, चळवळी आणि संघटनांपुरती मर्यादित ठेवावी लागेल. येथे यावर भर दिला आहे की नागरी समाज मूलतः दुहेरी स्वरूपाचा आहे. मूळ खाजगी परंतु केंद्रस्थानी सार्वजनिकआहे. शहर, प्रादेशिक, राज्य किंवा राष्ट्रीय पातळीवर धोरण आणि राजकारणावर प्रभाव पाडण्यासाठी संघटना, शिक्षण आणि प्रात्यक्षिके यासारख्या अहिंसक सार्वजनिक माध्यमांचा वापर करून खाजगी हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात. ज्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा केला जातो तो वैयक्तिक असू शकतो किंवा ते धर्म, वंश किंवा इतर सामाजिक गटांकडे केंद्रित असू शकतात. सरकारवर दबाव निर्माण करू शकेल अशा प्रकारे. नागरी समाजावरील आमची चर्चा सकारात्मक शैक्षणिक नोंदीसह प्रत्यक्षात आणण्यात आलेली आवश्यक कल्पना म्हणजे लोकशाहीसाठी निरोगी आणि सक्रिय नागरी समाजाची आवश्यकता असते. आंतरराष्ट्रीय समुदाय, वेगवेगळ्या नागरी गटांना संसाधने आणि प्रशिक्षण देऊन लोकशाहीकरण करणाऱ्या देशांमध्ये घरगुती नागरी समाज उभारण्यास मदत करू शकतो. तरीपण त्याच वेळी नागरी समाजाच्या नावाखाली किंवा प्रत्यक्षात लोकशाहीच्या बाबतीत एखाद्याच्या कल्पना आणि संस्कृती लादताना योग्य ती काळजी घेतली पाहिजे. जरी लोकशाही ही देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्वात निरोगी शासन प्रणालींपैकी एक असली तरी सामाजिक शास्त्रांमध्ये अंतिम शब्द नाही. पूर्वेकडे अशा अनेक प्राचीन सांस्कृतिक प्रणाली आणि पद्धती आहेत ज्या सध्याच्या पाश्चात्य जीवनशैलीपेक्षा खूपच चांगल्या आहेत. केवळ आपल्याकडे पश्चिमेबद्दल कल्पना आणि प्रेम आहे म्हणून त्या टाकून देऊ नयेत. अधिक महत्त्वाचे म्हणजे, अत्यंत गरिबी आणि दुःखाने ग्रस्त असलेल्या हुकूमशाही समाजात राहणाऱ्या लोकांना फायदा व्हावा म्हणून चांगल्या जीवनशैलीला प्रोत्साहन देण्यासाठी वादविवाद आणि उत्साह चालू राहिला पाहिजे.

संदर्भ :

१. हॅरी ब्लेअर, ''नागरी समाज आणि लोकशाही निर्माण: आंतरराष्ट्रीय दात्याच्या अनुभवाचे धडे'' पृष्ठे ६५-८०

२. बर्नार्ड, हेल्मलिच आणि लेहिंग, (संपादक) नागरी समाज आणि आंतरराष्ट्रीय विकास. युरोप परिषदेचे उत्तर-दक्षिण केंद्र, आर्थिक सहकार्य आणि विकास संघटनेचे विकास केंद्र, १९९८.

३.नागरी समाज आणि लोकशाही सुदीप्ता कविराज आणि सुनील खिलनानी, ''परिचय: नागरी समाजाचे विचार''

४.नागरी समाज: इतिहास आणि शक्यता (केंब्रिज, यूके: केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००१). डी. आर्किबुगी आणि डी. हेल्ड (संपादके),

५.कॉस्मोपॉलिटन डेमोक्रसी: एन अजेंडा फॉर अ न्यू वर्ल्ड ऑर्डर (केंब्रिज: पॉलिटी, १९९५)